

Sasko-lauenburská pansví v době třicetileté války

Michal VOKURKA

Abstract: To obtain a manor in Bohemia during the Thirty Years' War was for many aristocrats much easier than to preserve it's economical (notably agricultural) development. However, in case of aristocracy many mechanisms could be used to prevent large damage caused by war and troops encampment. In this paper some of the protective strategies are presented in their specific regional context.

Key Words: Dukes of Saxe–Lauenburg; Thirty Years' War; Tax Register; Region of Loket

V roce 1650 vyšla ve Frankfurtu nad Mohanem Merianova Topografie Čech, Moravy a Slezska, v níž byla otištěna i dnes již poměrně známá rytina Ostrova (nad Ohří).^{1]} Město je na rytině přibližně z jedné třetiny obklopeno zahradou. Kromě nezbytných bastionů (ať už skutečně obranných, či spíše okrasných) zachycuje vyobrazení řadu především technicky složitých zahradních prvků, jakými jsou vodní automaty, vodní partery, umělé kopce a množství sochařské výzdoby.^{2]} Mathäus Merian taktó zhotovil podobu Ostrova podle předlohy z roku 1642, jejímž autorem byl Zacharias Lesche, pravděpodobný tvůrce zahrady.^{3]} O tom, že zahrada i na konci třicetileté války vypadala tak, jak ukazuje rytina, svědčí popis z deníku kardinála Harracha, který zahradu navštívil spolu s majitelem pansví vévodou Juliem Jindřichem Sasko-Lauenburským poté, co vévoda pomohl kardinálovi v září 1648 dostat se z Königsmarckova zajetí.^{4]} Julius Jindřich Sasko-Lauenburský byl pro jednání se švédským generálem obzvláště vhodnou osobou – nejenže měl zkušenosti a kontakty ze švédské armády z let 1611 až 1615, ale byl to právě on, kdo roku 1620 přivedl Hanse Christopa Königsmarcka k vojenské kariéře, která pro Königsmarcka začala pod císařským paporem.^{5]}

1] Matthäus MERIAN – Martin ZEILER, *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae*, Frankfurt am Main 1650, s. 74.

2] Detailní popis zahrady nabízí Zora KULHÁNKOVÁ, *The garden in Ostrov nad Ohří as an example of European garden design development*, *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes: An International Quarterly* 32, č. 3, 2012, s. 214–239.

3] Universitätsbibliothek Salzburg, *Wasserkünste zu Schlackenwerth*, G 413 I. Sylva DOBALOVÁ, *Zacharias Lesche, Salomon de Caus z Ostrova nad Ohří*, in: Lubomír Konečný – Lubomír Slavíček (red.), *Libellus amicorum*. Beket Bukovinská, Praha 2013, s. 288–297.

4] Katrin KELLER – Alessandro CATALANO (Hg.), *Die Diarien. und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667)*, Band 3, Wien 2010, s. 177–178; k osvobození kardinála z Königsmarckova područí Alessandro CATALANO, *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008, s. 290–292.

5] Ke Königsmarckově kariéře především Beate-Christine FIEDLER, *Hans Christoph von*

Tato epizoda ze samotného konce války, do níž se ale prolínají události z doby předválečné, dobře ilustruje složitost dobových komunikačních sítí napříč zneprátelenými stranami, konfesemi a stavy. Julius Jindřich, sám konvertita z nejvyšší sociální třídy, dokázal obratně využívat svých kontaktů a svého postavení v neklidné době, kterou válka znamenala. Pochopitelně, jedním z hlavních cílů vévodových snah byla ochrana jeho panství – především Ostrova a Toužimi v severozápadních Čechách.

V literatuře častěji zmiňovaný Ostrov získal vévoda od císaře v rámci splácení pohledávek za vojenské služby nejprve roku 1623 jako zástavu, o dva roky později již do dědičné držby.⁶¹ Oproti tomu Toužim zakoupil 23. srpna 1623 od emigranta Kryštofa Hasištejského z Lobkovic za sumu 71 000 zlatých.⁷¹ Formálně byl majitelem i dalších statků, ty ale získal sňatkem a reálně je měla na starost spíše jeho žena Anna Magdaléna z Lobkovic.

Jako plukovník a vojenský podnikatel nasbíral Julius Jindřich bohaté zkušenosti se zaopatřením svých jednotek v Livonsku, Furlánsku, českých i německých zemích.⁸¹ Ovšem po roce 1623 se stal příjemcem zastavovaných či prodávaných statků, čímž se ocitl ve zcela opačné situaci, než na kterou byl doposud zvyklý. Z berní ruly i dalších pramenů zejména účetní povahy se zdá, že jako hospodář byl vcelku úspěšný a jeho statky byly na konci války poničené relativně málo. Navíc Ostrov i Toužim patřily k nemalému počtu míst, kde i za války vznikaly ambiciózní stavební projekty.

Z poddanských měst, jež během třicetileté války zažila alespoň na nějaký čas rozkvet, je asi neznámější Valdštejnův Jičín, dále například Collaltova Brtnice či Marradasova Hluboká. Ve většině případů se jedná o přestavby venkovských rezidencí iniciované císařskými důstojníky v roli nových majitelů. Ivana Panochová mluví o „kulturní autonomii“ takto budovaných sídel, jejichž význam obvykle nepřesahoval hranice regionu.⁹¹ Převaha stavebníků navázaných

Königsmarck. Ein brandenburgischer Junker in schwedischen Diensten, in: Jürgen Frölich – Esther-Beate Körber – Michael Rohrschneider (Hg.), *Preußen und Preußentum vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, s. 33–54, zde s. 38. Za zprostředkování tohoto článku vděčím Jenny Öhman.

61) Nejnověji Michal VOKURKA, *Sasko-lauenburští vévodové jako příklad aristokracie v Čechách 17. století*, *Bohemiae Occidentalis Historica* 3, č. 2, 2017, s. 5–29.

71) SOA Plzeň, pracoviště Klášter, Bádenská tajná dvorská kancelář v Rastattu (dále jen BTDKR), Saalbuch, inv. č. 1, sign. 1, kart. 1, 1652.

81) Landesarchiv Schleswig, Abteilung 210, Lauenburgische Regierung zu Ratzeburg, Nr. 63, Personalien des Herzogs Julius Heinrich (1586–1665), f. 10. Nedatovaný dokument, který vznikl nejspíše krátce po vévodově smrti a obsahuje přehled jeho životních mezníků, např. účast na vojenských akcích, svatby, narození dětí atd.

91) „Značná kulturní autonomie těchto periferních dominií, budovaných z pobělohorských konfiskací, se projevuje zejména určující rolí individuální umělecké představy stavebníka, zaměstnáváním stálého okruhu stavitelů a řemeslníků či preferováním svěbytných urbanistických koncepcí. Lokální kulturní samostatnost těchto středisek lze nahlížet jako paralelu absolutistického postavení lokálního pozemkového vlastníka – katolického šlechtice, jehož společenskou pozici v třicetileté

na armádu je v této době zcela zjevná a nic na ní nezmění ani rozmach církevních staveb, za nimiž často dohledáme donátory z prostředí armády a nejvyšších zemských úřadů.^{10]}

V případě sasko-lauenburského vévody zaujme, že se pustil do výstavby dvou rezidenčních celků – nejprve v Toužimi a po roce 1635 též v Ostrově, kde je potřeba vyzdvihnout právě výjimečnost výstavby v pozdním období války, zatímco většina ostatních počínů se odehrála o něco dříve v době, kdy české země nebyly zdaleka tolik zatíženy a poškozeny válečným děním. Ovšem za rozkvětem těchto měst (jakkoliv byl v případě Toužimi pouze dočasný) je potřeba vidět fungující hospodářskou a sociální infrastrukturu, která musela pojmout značnou část panství, a ptát se po souvislostech mezi stavem vrchnostenského města a jeho zázemí/okolí. Bez fungování tohoto vztahu by výstavba ani následný provoz nebyly myslitelné, tím spíše v podmínkách, které s sebou válka přinesla.^{11]}

Je zřejmé, že doboví aktéři, kteří investovali své prostředky do úprav rezidencí a měst, nestáli před problémem, jak přečkat třicetiletou válku. Spíše lze říci, že čelili výzvám k udržení kontinuity (v obecném smyslu) v době po skončení míru. Za těchto okolností bylo vynakládání jakýchkoliv prostředků na výstavbu a úpravu sídel značně rizikové, avšak nebylo možné se bez něho obejít. Dokázal tedy sasko-lauenburský vévoda najít *modus vivendi*, který by mu na jedné straně jako válečnému podnikateli poskytoval zisk z probíhajících válečných operací, a na straně druhé mu umožňoval budovat honosné rezidence a vyhnout se zničujícímu zatížení svých panství válečnou kontribucí, kvartýrováním a řádním vojska? Co vypovídá vznik luxusních zahrad o stavu ostrovského panství? Jakým způsobem se průchody a pobyty vojsk promítly do stavu měst a vesnic?

Průběh války perspektivou stavebních výdajů

Toužim tehdy byla nevelkým městem (těsně nad 100 domů) uprostřed řídké obydlené oblasti bez důležitějších cest. Charakter celé oblasti, ležící z většiny na Toužimské plošině Tepelské vrchoviny v nadmořské výšce kolem 600 m n. m.,

tém mezidobí zakládá výhradně loajalita vůči císaři.“ Ivana PANOCHOVÁ, *Důstojníci a rivalové Albrechta z Valdštejna v roli stavebních donátorů v době třicetileté války v Čechách a na Moravě*, Umění 54, č. 6, 2006, s. 492–503.

10] Jakub BACHTÍK – Michaela LÍČENÍKOVÁ – Petr MACEK, *Architektura v Čechách za třicetileté války mimo valdštejnský okruh*, in: Petr Macek – Richard Biegel – Jakub Bachtík (red.), *Barokní architektura v Čechách*, Praha 2015, s. 101–105.

11] Tento vztah narušovalo zejména násilí, nedostatek pracovní síly, vysoké berní zatížení obyvatel, šíření nemocí a další. Eduard MAUR, *Vrchnosti a poddaní za třicetileté války*, Folia Historica Bohemica 8, 1985, s. 241–264. K fungování měst za třicetileté války především Jan KILIÁN, *Město ve válce, válka ve městě. Mělník 1618–1648*, České Budějovice 2008; Marek ĎURČANSKÝ, *Česká města a jejich správa za třicetileté války. Zemský a lokální kontext*, Praha 2013.

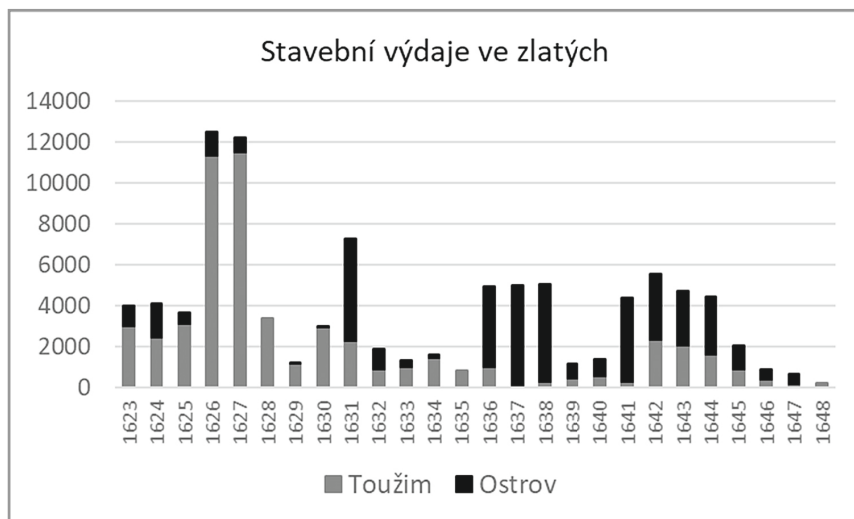

je vskutku periferní. V době války to však nemuselo být zcela na škodu, neboť leckteré průtahy zejména početnějších oddílů byly soustředěny na jiné trasy, což toužimským měšťanům ušetřilo mnohá trápení, stejně jako jejich vrchnosti. Na panství, které celé spadalo do Plzeňského kraje, se dále v těsné blízkosti Toužimi nacházela městečka Útvin a Krásné Údolí, každé lehce nad 50 domů, a dalších 13 vesnic, které až na výjimky čítaly mezi 10 a 20 domy evidovanými jak v urbářích, tak v berní rule.^{12]}

Město Ostrov, kde stálo na 190 domů, bylo situováno v místě podstatně frekventovanějším. Z Čech sem přicházely dvě významnější cesty přes nedalekou řeku Ohří a stejně tak odsud vedly dva tahy přes Krušné hory do Saska – východní přes Jáchymov a Boží Dar směrem k Annabergu, západní přes Hroznětín a Horní Blatnou. To pochopitelně mělo svůj vliv během války, kdy průtahy vojsk v okolí Ostrova byly oproti Toužimi o poznání častější. Nedaleko Ostrova se nacházelo městečko Hroznětín se 100 domů, tedy velké asi jako Toužim, avšak bez šlechtické rezidence. Naopak silnou roli hrála místní židovská komunita, jejíž finančních služeb nemálo využívala i vrchnost. Posledním městečkem byl Pernink (70 domů), jenž se tou dobou potýkal s problémy kvůli útlumu těžby. Vesnic bylo na panství přes 20, přičemž 3 z nich nepřesáhly počet 10 domů. Důležitým faktorem byla krajská příslušnost vesnic, které se dělily mezi Žatecký a Loketský kraj, přičemž z berní ruly je zjevná vyšší míra devastace na Loketsku.

Viditelně se válečné události promítly například do stavebních výdajů. Dochované údaje ze *Saalbuchu* zaznamenávají celkovou sumu téměř 100 000 zlatých vydaných v letech 1623–1648 (viz graf). Pro snadnější orientaci jsem data zanesl do grafu, ve kterém daný rok představuje období od sv. Jiří toho roku do sv. Jiří roku následujícího, neboť takto údaje podává pramen a nelze je bohužel členit na kratší časové úseky. I přesto lze trendy patrně z grafu spojit s událostmi známými z jiných zdrojů.

12] SOA Plzeň, pracoviště Klášter, VS Toužim, Urbář panství Toužim 1616, inv. č. 4, kniha 2 a Urbář panství Toužim 1638, inv. č. 6, kniha 4. Údaje z berní ruly, ze které hojně čerpám, pocházejí z mikrofilmů NA Praha, Berní rula, inv. č. 17, Berní rula – Loketsko; dále z edic Karel DOSKOČIL (ed.), *Berní rula 2. Popis Čech r. 1654. Souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule*, 2 svazky, Praha 1953–1954; Maria DOSKOČILOVÁ (ed.), *Berní rula. 23, Kraj Plzeňský. Díl I.*, Praha 1952; Iva ČADKOVÁ – Magda ZAHRADNÍKOVÁ (ed.), *Berní rula. 24 a 25, Kraj Plzeňský. Díl II. a III.*, Praha 2002–2003; Marie LIŠKOVÁ (ed.), *Berní rula 32 a 33, Kraj Žatecký. Díl I. a II.*, Praha 1954.

Hned zpočátku zaujmou vysoké investice do přestavby zámku a města Toužim během 20. let 17. století. Konečně Toužim byla značně poničená po požáru roku 1619 a byla vhodným místem ke zbudování nové vévodovy rezidence. Po nákladné přestavbě se zde uskutečnila svatba Julia Jindřicha s Annou Sofií Braniborskou roku 1628 a následné křtiny jejich syna Františka Erdmanna v následujícím roce.^{13]} Patrný je také pokles výdajů v letech, kdy byl vévoda pryč, konkrétně v roce 1629 v Braniborsku a Polsku.^{14]} Snad na škody spojené se saským vpádem reaguje prudký nárůst výdajů v Ostrově roku 1631. V té době se také objevují první zprávy o přítomnosti vojska na ostrovském panství od doby, kdy vévoda převzal majetek. Jednalo se o vojsko saské, jehož příchod dodal odvahu ostrovským měšťanům k otevřenému vystoupení proti své vrchnosti.^{15]}

13] Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (ed.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602–1633*, Praha 1997, s. 283.

14] Tažení se tehdy zúčastnily pěší a jízdní pluky Julia Jindřicha Sasko-Lauenburského a Jana Jiřího Arnima, dále pěší pluky Andrease Matthiase Kehrause a Rudolfa Tiefenbacha a jízdní pluky Františka Albrechta Sasko-Lauenburského, Jindřicha Šlika a Arnošta Jiřího Sparra. Georg IRMER, *Hans von Arnim. Lebensbild eines protestantischen Feldherrn und Staatsmannes aus der Zeit des dreißigjährigen Krieges*, Leipzig 1894, s. 105 a 115.

15] Z hlediska soudních jednání trval spor přes 20 let, v praxi však nedocházelo k výraznější eskalaci situace již od 40. let. Michal VOKURKA, *Julius Jindřich Sasko-Lauenburský versus ostrovští měšťané. Proměna Ostrova ve vévodskou rezidenci*, in: Kateřina Kovárová – Zbyněk Sviták (red.), *Historie 2015/2016. Sborník prací z celostátní studentské vědecké konference Brno 21.–22. dubna 2016*, Brno 2017, s. 135–150. Faktograficky vydatně zpracoval průběh sporu Jaroslav FIALA, *Vzestup a pád města Ostrova v 17. století a útěk jeho obyvatel před vrchností*, Historický sborník Karlovarska 6, Karlovy Vary 1998, s. 53–65.

Pro sasko-lauenburského vévodu i jeho majetek byly klíčovým obdobím roky 1634 a 1635, kdy byl vévoda zatčen a rozhodovalo se o jeho provinění ve Valdštejnově kauze.^{16]} Není náhodou, že v zimě 1634/1635 byl Ostrov po dlouhých letech vybrán jako zimní kvartýr a byly zde ubytovány jednotky plukovníka Wanglera.^{17]} Z hlediska Julia Jindřicha a jeho statků ovšem bylo podstatné, že byl zproštěn obžaloby a jeho majetek, zejména jeho panství, zůstal nepostižen valdštejnskými konfiskacemi.^{18]} Na druhou stranu ale musel vévoda odejít z armády. Důsledkem bylo významné oslabení jeho vlivu na vojenské záležitosti, a to včetně kvartýrování. Přitom je však nutno podotknout, že jako významný šlechtic, dokonce největší pozemkový vlastník v Loketském kraji, a věřitel císaře neztrácel vévoda své kontakty na vlivných místech a jeho zasazování se o lepší podmínky pro jeho panství nevyznívalo naprázdno.

V letech po roce 1635 věnoval Julius Jindřich část svého úsilí výstavbě honosné rezidence v Ostrově spolu se známou zahradou. Tato aktivita je opět vidět v grafu, stejně jako její narušení Banérovým vpádem. Zajímavé je malé množství prostředků vynakládaných v Toužimi, kterou snad lze pro tuto dobu považovat za dostavěnou. Drobný nárůst výdajů lze pozorovat poté, co do Toužimi byl opakovaně umístěn hlavní kvartýr císařské armády (1640, 1641). Na co přesně byly peníze použity, nelze z dostupných pramenů zodpovědět. Náhradou za pobyt vojenského štábu pak byly statky Julia Jindřicha Sasko-Lauenburského osvobozeny od kontribucí a kvartýrování.^{19]}

Ve čtyřicátých letech, konkrétně od roku 1642, lze pozorovat kontinuální úbytek stavebních výdajů, klesající až do řádu stovek zlatých ročně, a to v korelaci s nárůstem četnosti výskytu vojenských oddílů v okolí Ostrova a Toužimi. Kromě toho je ale pravděpodobné, že stav ostrovské rezidence tou dobou již odpovídal představám majitele, tudíž větších investic do výstavby už nebylo zapotřebí.^{20]} Do jisté míry tedy fluktuace stavebních výdajů v Ostrově a Toužimi odpovídá obecné představě o průběhu třicetileté války v českých zemích, ještě více potom zrcadlí životní osudy stavebníka.

16] Christoph KAMPMANN, *Reichsrebellion und kaiserliche Acht. Politische Strafjustiz im Dreißigjährigen Krieg und das Verfahren gegen Wallenstein 1634*, Münster 1992, zde s. 184–190.

17] Václav LÍVA (ed.), *Prameny k dějinám třicetileté války IV. 1626–1635*, Praha 1953, s. 369.

18] Petr ČORNEJ, *Vliv pobělohorských konfiskací na skladbu feudální třídy*, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1, 1976, s. 165–194; Ondřej FELCMAN, *Majetkové poměry feudální třídy v druhé polovině 17. století*, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1, 1976, s. 195–228.

19] To se vztahovalo na Toužim i na Ostrov, a to do doby, než by byla vévodovi uhrazena vzniklá škoda. Václav LÍVA (ed.), *Prameny k dějinám třicetileté války VI. 1640–1642*, Praha 1955, s. 170 a 243.

20] Právě z roku 1642 pocházejí první obrazové prameny dokumentující stav ostrovské zahrady. Viz pozn. č. 2.

Kontribuce, kvartýry, kontakty

Nelehký úděl měli během války loketští hejtmané, kterým ztěžovalo práci opakované osvobozování statků Julia Jindřicha od kontribucí a kvartýrování, jež šlo proti smyslu zvyšujícího se kontribučního zatížení kraje. Během války totiž docházelo k postupnému potlačování privilegovaného postavení Loketská v rámci krajské správy a z fiskálního hlediska na něj byly kladeny nároky stále více odpovídající zbytku Čech. Platy z loketské části ostrovského panství sasko-lauenburského vévodv měly činit až 1/5 předepsané krajské kontribuce.^{21]} Nutno však zmínit, že velký podíl z těchto peněz vévoda nikdy nemusel platit, neboť byly sráženy z císařova dluhu za vojenské služby Julia Jindřicha.^{22]}

Změna ohledně placení daní a kontribuce ze statků na Loketsku nastala během 30. let. Rok 1631 označil již Rudolf Schreiber za „*Tiefpunkt des Verfalls*“ pro celý tento kraj.^{23]} Velikou nevoli vyvolalo vyživování Piccolominiho tělesné gardy v Plzni na jaře 1634, jímž bylo pověřeno panství Toužim, a vydržování vévodova pluku ležícího v nedalekých Žluticích.^{24]} Poddaným se situace mohla jevit o to horší, že jejich dosavadní pán a ochránce byl tou dobou zatčen a neměl v podstatě žádný vliv ani na své vojenské oddíly, ani na svá panství.^{25]} Roku 1636 se ostrovští měšťané pokoušeli bránit proti domnělé „*gedoppelter Contribution*“ loketského kraje vůči zbytku Čech, ale Česká dvorská kancelář jejich žádost 13. března téhož roku rázně zamítla s tím, že se jedná o pouhou „*vorgeschützte Ungleichheit*.“^{26]}

Další osvobození vévodových statků přišlo ve 40. letech 17. století především v souvislosti s pobytem generálního štábu v Toužimi. Ovšem poslední

21] V. LÍVA (ed.), *Prameny VI. 1640–1642*, s. 212. Vychází tak i schválená kontribuce loketského kraje 4000 zl z roku 1629, z níž na ostrovské panství připadlo 786 zl. SOA Plzeň, Vrchní úřad Ostrov (dále VÚ Ostrov), Kontribuce – berní kvitanice a vyučtování kontribuce, sražené na pohledávku knížete za císařem, inv. č. 33 I C1, kart. 36.

22] Jen k roku 1625 činila výše tohoto dluhu přes 600 000 zl, a to teprve poté, co se obě strany dohodly na jejím značném snížení. Petr MAŤA, *Wandlungen des böhmischen Adels im 17. Jahrhundert und der Aufstieg des Hauses Sachsen-Lauenburg in Böhmen*, in: Annemarie Röder – Michael Wenger (Hg.), *Barockes Erbe. Markgräfin Sibylla Augusta von Baden-Baden und ihre böhmische Heimat*, Stuttgart 2010, s. 11.

23] Rudolf SCHREIBER, *Der Elbogener Kreis und seine Enklaven nach dem dreissigjährigen Kriege*, Reichenberg 1935, s. 70.

24] SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Kontribuce – kontribuční účty, inv. č. 33 I C1, kart. 37, „*Verzeichnüs was wegen der Wintergarnison von I. Xbris A. 1633 biß den 12 Maii A. 1634 Ihr fürst. G. Von dero Herrschaften gebührt*.“

25] M. VOKURKA, *Sasko-lauenburští vévodové*, zde s. 16–19.

26] V tomto konkrétním případě, vyvolaném císařovým dekretem o příspěvku na cestu do Řezna, měly ostatní kraje odvádět určitou částku z každého poddaného, Loketsko a Chebsko mělo odvádět dvojnásobek, avšak nikoliv z poddaného, ale z každého dvora, jak bylo v těchto krajích obvyklé. Výsledný rozdíl tedy nebyl velký. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Kontribuce – kontribuční účty, inv. č. 33 I C1, kart. 37, „*Contributions und Steuer-Acta A. 1636*.“ Obvykle se 1 dvůr bral jako ekvivalent 1,5 českého osedlého. R SCHREIBER, *Der Elbogener Kreis*, s. 35.

desetiletí války znamenalo těžké období pro většinu Čech a potíží neunikla ani tato jinak poměrně privilegovaná panství.^{27]} Především se zvýšila četnost výskytu vojenských jednotek, a to zejména v Ostrově a jeho okolí. Na druhou stranu, k ochraně měst Ostrova a Toužimi paradoxně mohl přispět i fakt, že se jednalo o dobře vybavené rezidence, kam se uchylovali vysocí důstojníci, respektive celé štáby.^{28]} S určitou opatrností lze v tomto případě předpokládat vyšší míru kázně důstojníků ve městech než vojenského lidu, který ložiroval především na venkově a předměstí Ostrova. Zde je však málo písemných pramenů, které by tuto hypotézu podložily.^{29]} Jednou z konsekvencí umístění štábu bylo v těchto případech i ono dočasné osvobození dotčených statků od kontribucí a kvartýrování.

V každém případě stojí za to uvést důstojníky, kteří se během války na nějakou dobu ocitli v rezidencích sasko-lauenburského vévody. Roku 1631 se v pražském domě Julia Jindřicha ubytoval Jan Jiří Arnim, velitel saského vojska.^{30]} Oba kavalíři se již nějaký čas znali, a to buď od časů svého působení ve švédské armádě, nejspíše však z operací císařských v rámci polsko-švédské války roku 1629.^{31]} V roce 1635 byl v Ostrově ubytován Wanglerův štáb, zatímco jeho vojsko leželo v okolí.^{32]} V letech 1640 a 1641 byl nějakou dobu hlavní stan císařské armády v Toužimi, kde se tehdy asi nacházel i sám vévoda.^{33]} Oproti tomu v Ostrově roku 1641 pobyl plukovník Borri.^{34]} Koncem února 1644 měla loketská část panství Ostrov hostit dvě Gallasovy kompanie, což majiteli panství přišlo příliš a snažil se pobytu zabránit.^{35]} Zda v této snaze uspěl, se mi nepodařilo zjistit. V prosinci téhož roku si svůj štáb v Ostrově zřídil maršál Hatzfeld –

27] „V českých zemích byl vlastně stálý systém vojenské okupace, císařské i nepřátelské...“. Miroslav TOEGEL, *České země a třicetiletá válka*, Folia Historica Bohemica 8, 1985, s. 211–240, zde s. 226.

28] V letech 1640 a 1641 to byl v Toužimi hlavní stan císařské armády, na přelomu let 1644 a 1645 měl v Ostrově svůj štáb Melchior Hatzfeld.

29] K úvaze se nabízí například zpráva o přenocování Gabriela Schilta a jeho důstojníků v Ostrově, zatímco vojáci zůstali vně hradeb. Josef KÜHNEL, *Geschichte der Stadt Slackenwerth*, Schlackenwerth 1923, s. 112. Obecněji k problému násilí ve městech Jan KILIÁN, *Militärische Gewalt in böhmischen Städten zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges*, in: Birgit Emich – Dirk Niefanger – Dominik Sauerer – Georg Seiderer (Hg.), *Wallenstein. Mensch – Mythos – Memoria*, Berlin 2018, s. 49–65.

30] Václav LEDVINKA – Bohumír MRÁZ – Vít VLNAS, *Pražské paláce. Encyklopedický ilustrovaný přehled*, Praha 1995, s. 86.

31] G. IRMER, *Hans von Arnim*, s. 115; Julius Jindřich tehdy podle vlastních slov velel operacím císařské armády v Polsku 5 měsíců. NA Praha, ATS – společně, Korespondence sasko-lauenburského vévody Julia Heinricha s úředníky administrace a různými osobami, inv. č. 180, kart. 374, dopis z 28. 2. 1630.

32] V. LÍVA (ed.), *Prameny IV. 1626–1635*, s. 369

33] V. LÍVA (ed.), *Prameny VI. 1640–1642*, s. 50 a 170.

34] Tamtéž, s. 204.

35] V. LÍVA (ed.), *Prameny VII. 1643–1645*, s. 162.

někdejší poručík novosaského pluku Františka Albrechta Sasko-Lauenburského (bratr Julia Jindřicha) a pozdější přímluvce za sasko-lauenburské vévody po Valdštejnově odstranění.^{36]}

Posledním z důstojníků nepřátelské strany, o jehož pobytu na sledovaných panstvích existuje zmínka, je markrabě Karel Magnus Bádensko-Durlašský, jenž v lednu 1646 pobyl v Ostrově.^{37]} V této době také Julius Jindřich kontaktoval švédského generála Karla Gustava Wrangela a prosil o pomoc ve věci ochrany svých panství. Generál sice vévodovi odpověděl kladně, ale to se ani v nejmenším nesetkalo s pochopením Karla Magnuse. Ten nyní hrozil, že pokud mu Ostrov neposkytne potřebnou kontribuci dobrovolně, bude tato „*nicht allein durch militärische Execution erheben, sondern auch schärfere ubliche Kriegsbestrafungen, sie an zwingen zue lassen.*“^{38]} Po této příhodě již nejsou o vojácích přímo v Ostrově nebo Toužimi žádné zmínky.

To do jisté míry koresponduje s dokumentem, tzv. *salva guardii*, kterou pro bývalého plukovníka švédské armády vydala švédská královna Kristýna 12. května 1646.^{39]} Vévoda tou dobou stále ještě vymáhal nezaplacené pohledávky z doby přelomu vlády Karla IX. a Gustava Adolfa, kdy působil ve švédské armádě. Je možné, že *salva guardia* měla alespoň dočasně uspokojit vévodovy požadavky. Ke konečnému vyrovnání švédského dluhu však došlo až roku 1663, a to nejspíše v důsledku osobní schůzky vévody s tehdy již bývalou královnou Kristýnou.^{40]} Je samozřejmě otázkou, nakolik ochranný list dokázal vévodovým statkům skutečně pomoci. Faktem zůstává, že poslední švédská vojska pobývala přímo v Ostrově v zimě 1646, zatímco o rok později leželi Švédové jen v okolních vesnicích.^{41]} Město Ostrov sice zůstalo netknuté, ale podle dikce listu se ochrana měla vztahovat na celé panství a mělo se tedy předejít i takovéto situaci.

36] Günther ENGELBERT – Hubert SALM (Hg.), *Das Kriegsarchiv des Kaiserlichen Feldmarschalls Melchior von Hatzfeldt (1593–1658)*, Düsseldorf 1993, s. 84. Hatzfeldovi v sasko-lauenburských službách věnuje pozornost David PARROTT, *The Military Enterpriser in the Thirty Years' War*, in: Jeff Fynn-Paul (red.), *War, Entrepreneurs and the State in Europe and Mediterranean. 1300–1800*, s. 63–86, zde s. 67. Většinu poznatků však čerpá z klasické práce Julius KREBS, *Aus dem Leben des kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Melchior von Hatzfeldt, 1632–1636. Ein Beitrag zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges*, Breslau 1926.

37] J. KÜHNEL, *Geschichte*, s. 112.

38] SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Kontribuce – kontribuční účty, inv. č. 33 I C1, kart. 37. Příslušný dokument začíná „*Dero könig. May. undt Cron Schweden.*“

39] „...*in Böhemb gelegenen Gütter undt Herrschaften, als Schlackhenwerth, Theußingen, Podbersamb, Pürleß, undt Utrizsch, mit allen undt iedten deroselben Pertinentien, in ußern Special Schuttschirm undt Saluaguardi auff- undt angenomben.*“ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, Kontribuce – kontribuční účty, inv. č. 33 I C1, kart. 37 – *salva guardia*.

40] Julius Jindřich se s Kristýnou setkal dvakrát v roce 1662, nejprve v Lauenburku, poté v Norimberku. Hans-Georg KAACK, *Sachsen-Lauenburg und Böhmen. Die Welfen und das Herzogtum Lauenburg*, Ratzeburg 1989, s. 32; K. KELLER – A. CATALANO (Hg.), *Die Diarien*, Band 7, s. 207.

41] Lubomír ZEMAN, *Dějiny města Ostrova*, Ronov nad Doubravou 2001, s. 73.

Přesto považují samotné vydání ochranného listu pro česká panství za výjimečné a nevím o jiném případě šlechtice v Čechách, který by za třicetileté války disponoval podobným privilegiem od jiného panovníka než od císaře.

Statky Julia Jindřicha Sasko-Lauenburského však požívaly určitou ochranu i od císařských důstojníků. Kromě výše zmíněného existuje také rozkaz generála Petera Melandera, hraběte z Holzappelu z 25. května 1647. Ten se obracel na jednotky, jež se musely pohybovat přes vévodova panství, a ukládal jim, aby se v těchto lokalitách chovaly nenásilně a v žádném případě zde nekvartýrovaly. Důvody, které k tomuto rozhodnutí vedly, uvedeny nejsou.^{42]}

Jak bylo naznačeno, některé pobyty vojska na panstvích Julia Jindřicha se obešly bez vážnějších incidentů. Kupříkladu ke konci března 1640 krátce pobyl v Ostrově švédský plukovník Schlange (Slange) se svými oddíly bez větších škod.^{43]} V únoru 1645 Gabriel Schilt, důstojník wittenbergského regimentu, sice proniknul do Ostrova, kde přenocoval, ale ve městě se snad nic zlého neudálo. Většina vojáků totiž zůstala na předměstí – tam se ovšem konfliktům s místními nevyhnuli.^{44]} O pobytech hlavního štábu v Toužimi již byla řeč. Ty se vyznačovaly především zvýšeným zatížením poddaných kvůli potřebě dodávek pro pohodlí velitelů, zatímco násilností a konfliktních situací se vyskytovalo méně než v případě obyčejných vojáků.

Sekundární literatura také uvádí, že Ostrov byl mimo jiné ušetřen díky ochraně horních měst před zatížením válečnou kontribucí a kvartýrováním.^{45]} V sedmém svazku Lívovy edice *Prameny k dějinám třicetileté války* se zmiňuje císařovo nařízení z roku 1645 týkající se horních měst, v němž má být řečeno, že „nadále se osvobozují od kvartýrování jen města Kutná Hora, Jáchymov, Ostrov, Kašperské Hory, Přísečnice a Jílové.“^{46]} Přestože je Ostrov neodmyslitelně spojen s krušnohorskou těžbou, nejedná se o horní město v právním smyslu! Po dohledání příslušné archiválie ve fondech Národního archivu vyšlo najevo, že jde o omyl vzniklý záměnou slov *Schlackenwerth*, označující Ostrov, a *Schlackenwald*, čili německého názvu pro Horní Slavkov, který byl skutečným příjemcem panovníkovy ochrany.^{47]}

42] NA Praha, Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků Praha – Administrace toskánských statků: spisové pododdělení společné (dále jen ATS – společné), Korespondence sasko-lauenburského vévody Julia Heinricha a jeho syna Julia Franze s důstojníky štábu rakouské armády, pohledávky sasko-lauenburských vévodů na rakouském eráru, inv. č. 269, kart. 622, fol. 149.

43] V. LÍVA (ed.), *Prameny VI. 1640–1642*, s. 52.

44] J. KÜHNEL, *Geschichte*, s. 111.

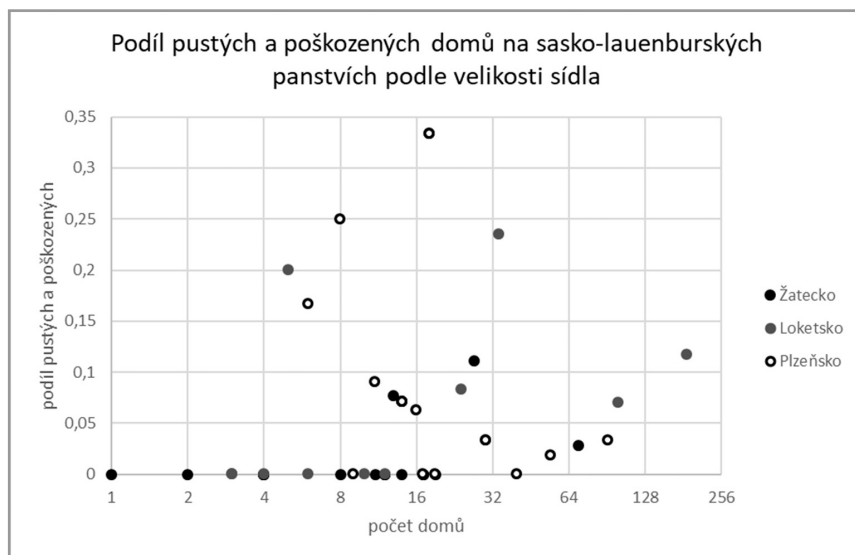
45] Konkrétně L. ZEMAN, *Dějiny*, s. 73, a to s odvoláním na edici Václava Lívy, viz následující poznámku.

46] Václav LÍVA (ed.), *Prameny k dějinám třicetileté války VII. 1643–1645*, Praha 1955, s. 361.

47] NA Praha, Staré montanum Praha – Spisy, Rozhodnutí o osvobození horních měst od povinnosti ubytovat vojsko, inv. č. 240, kart. 6, rok 1645.

Samozřejmě, že i přes veškerou ochrannou snahu majitele docházelo na panství ke škodám přímo či nepřímo způsobeným válkou. V pramenech se objevují zmínky o neúměrném zatěžování malého Loketského kraje.^{48]} V roce 1640 raději město Jáchymov zaplatilo Švédům výpalné, než aby je potkal osud městečka Hroznětín na ostrovském panství.^{49]} Městečko Hroznětín na tom bylo z ostrovského panství asi nejhůře, neboť umožňovalo umístění vyššího počtu vojáků, na druhé straně však nemělo hradeb a nepožívalo ochranu vrchnosti tak, jako rezidenční Ostrov. Kromě toho leželo na jedné z cest přes Krušné hory. Srovnatelné škody utrpělo již jen ostrovské předměstí, které na rozdíl od městského jádra uvnitř hradeb bylo exponováno mnohem více. Proto se roku 1644 purkmistři a další zástupci měst Horního Slavkova a Krásna báli, aby je nepotkal osud Ostrova. Ten rok musel Ostrov zaplatit Švédům výpalné a předměstí utrpělo také ležením několika císařských oddílů.^{50]} Přesto všechno ale Ostrov jako vévodská rezidence dokázal okouzlit na samém konci války svou nádherou a vzniklý popis značně kontrastuje se stavem velké části země.^{51]}

48] V. LÍVA (ed.), *Prameny*, díl VII., 1643–1645, s. 254.

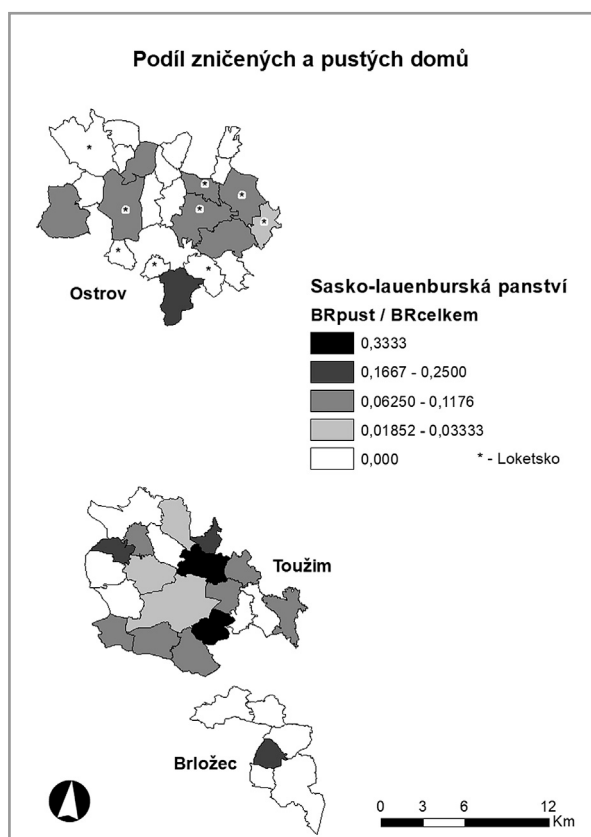
49] V. LÍVA (ed.), *Prameny*, díl VI., 1640–1642, s. 52.

50] V. LÍVA (ed.), *Prameny*, díl VII., 1643–1645, s. 270.

51] K. KELLER – A. CATALANO (Hg.), *Die Diarien*, Band 3, s. 177–178. V českém prostředí známější popis od Bohuslava Balbína není datován, pravděpodobně pochází z 50. nebo 60. let 17. století. Bohuslav BALBÍN, *Miscellanea historica regni Bohemiae. Dec. I. Lib. I*, Praha 1679, s. 101 a 130, v českém překladu též Zdeňka TICHÁ (ed.), *Bohuslav Balbín. Krásy a bohatství České země. Výbor z díla Rozmanitosti z historie Království českého (Miscellanea historica regni Bohemiae)*, Praha 1986.

Berní rula

Za konkrétními událostmi spojenými s válkou pochopitelně stála řada strukturálních příčin, kterým mohl jednotlivec vzdorovat jen do jisté míry. Je tedy otázkou, nakolik byla a mohla být vévodova snaha o ochranu vlastních panství skutečně účinná. Existují například indicie svědčící o relativně dobře fungující zemědělské výrobě na sasko-lauenburských panstvích, která na rozdíl od jiných byla schopna dodávat předepsané dávky obilí.^{52]} Je signifikantní, že mezi těmi, kdo byli schopni dodávat, figurují především velcí pozemkoví vlastníci z panského stavu.

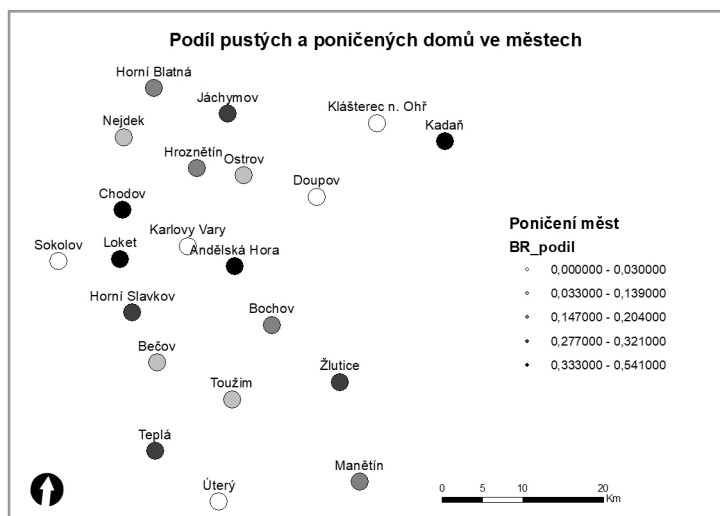

52] Pro rok 1643 V. LÍVA (ed.), *Prameny VII. 1643–1645*, s. 34; pro rok 1648 Anton GNIRS (Hg.), *Karlsbader Geschichtsquellen in den älteren Ratsschriften der Stadt Elbogen als Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Kurstadt für die Zeit des 16. bis 18. Jahrhunderts*, Karlsbad 1929, s. 257.

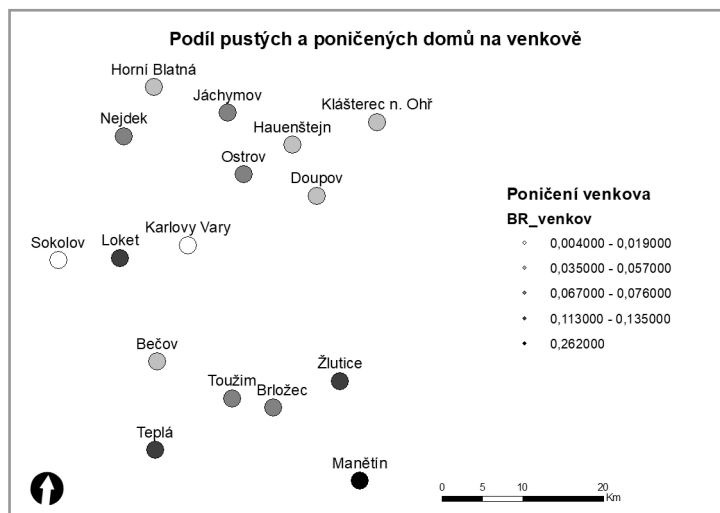
Výše nastíněný obraz, konstruovaný především z pramenů vzniklých v době války, lze konfrontovat s údaji z berní ruly. Zejména se zaměřím na podíl zničených a vyprázdněných domů. Čísla o panstvích Ostrov a Toužim (na první mapě) pochopitelně nejsou sama o sobě vypovídající. Vidíme zde relativně vysokou míru poničení města Ostrov, na kterém má hlavní podíl vypálené předměstí, kde zaniklo kolem 40 domů. Dále to jsou některé tranzitní oblasti na Ostrovsku a okolí Toužimi, které na rozdíl od města trpělo při pobytech hlavního stanu.

Data však nabydou většího smyslu teprve v kontextu okolních lokalit, případně doplněním o předválečné údaje. Pro rozdílné dopady války ve městech a na vesnicích je vhodné tato data od sebe separovat. Obecně platí, že města na tom byla hůře než venkov. Naopak se zdá, že ta města, která byla chráněna dobře postaveným přímluvcem, vykazují menší ztráty než jejich nejbližší okolí, případně se míra poškození podobá průměrným venkovským oblastem. Málo postižená budou také města v periferních oblastech mimo důležité komunikace.

Na druhé mapě jsou znázorněna města v okolí Toužimi a Ostrova, graficky rozdělená do pěti kategorií podle podílu pustých, nově osedlých a pohorálých domů, jak je zachytila berní rula. Grafické znázornění odpovídá rozdělení do pěti kvantilů, přičemž v každém jsou 4 města. Ostrov i Toužim jsou sice ve společném kvantilu, ale na jeho opačných koncích (konkrétní čísla uvádím v tabulce na konci článku).

V průměru nižších hodnot nabývá míra poničení venkovských oblastí – tedy v případě třetí mapy průměr daného panství bez měst a městeček. Odstupy jednotlivých hodnot jsou relativně malé, proto jsem zobrazení podřídil tzv. Jenksovu algoritmu. To znamená, že data jsou do skupin dána tak, aby jejich průměrná skupinová odchylka byla co nejnižší. Ostrov a Toužim jsou opět extrémů společného klastru, panství Toužim je ale více poškozené než panství Ostrov. Toužim je příkladem města, které je na tom lépe než jeho okolí, podobně jako například Klášterec nebo Doupov. Ostatně, na Toužimsku se téměř nesetkáme s netknutými oblastmi, jaké jsou v krušnohorských oblastech v okolí Ostrova a Sokolova.^{53]} Zdá se, že pokud se k Toužimi již nějaké oddíly dostaly, nějakou dobu tu zůstaly. Naopak, nejvíce kromě klášterního panství Teplá utrpěla i panství Manětín a Žlutice. Výrazný rozdíl lze nalézt mezi městem a panstvím Jáchymov. Vysvětlení se však nabízí v úpadku těžby a náboženské emigraci, která ostatně asi hrála roli i na panství Toužim, odkud pravděpodobně část obyvatel odešla do Saska spolu s bývalým majitelem Kryštofem Hasištejnským z Lobkovic.

Ovšem ani porovnání těchto několika panství v podobě, v jaké je zachytila berní rula, nelze považovat za nejspolehlivější. Jednak byla použita data z více krajů, tedy sesbírána různými a různě pracujícími komisemi.^{54]} Navíc berní rula popisuje především aktuální stav země, nejde jí tedy primárně o diachronní

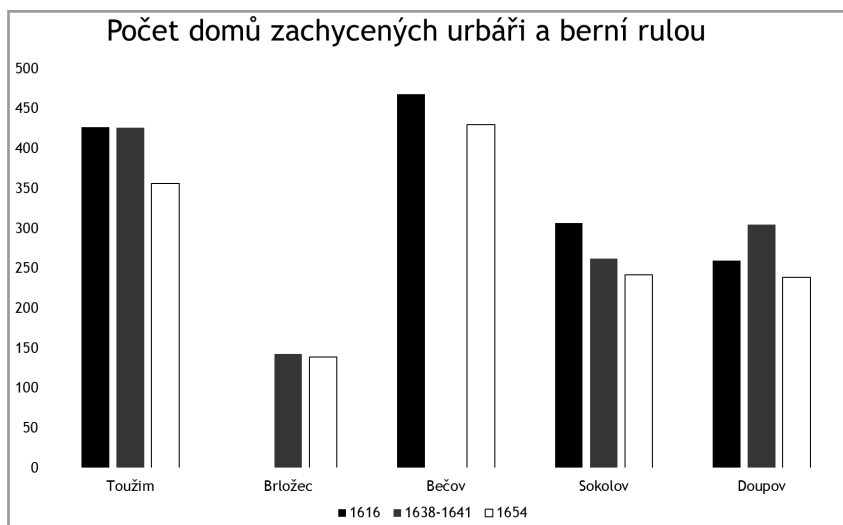
53] Obecně na tom však Krušnohoří bylo velice špatně. Dopady války zde byly zesíleny útlumem těžby a s tím souvisejícím vyliďněním. K tomu například Petr HLAVÁČEK ve svém konferenčním příspěvku z 15. listopadu 2018 *Čechy v „Kriegs-Chronik“ saského faráře Christiana Lehmana (†1688)*.

54] R. SCHREIBER, *Der Elbogener Kreis*, s. 14.

komparaci stavu na začátku a na konci války. Předpoklad vyslovený již Ottou Plachtem, že součet domů osedlých, nově osedlých, pohořalých a pustých se bude rovnat počtu domů před válkou, v nejlepším případě nelze považovat za univerzální.^{55]} Bohužel, v případě Loketska si nelze pomoci srovnáním s berními rejstříky z roku 1615. Jak však dosvědčuje porovnání údajů těsně předválečných a válečných urbářů s údaji ruly, na panstvích, kde jsou takové údaje dostupné, je v rule zachyceno přibližně 90% z počtu domů, který uvádí předválečné urbáře.

Závěr

Je zřejmé, že sasko-lauenburská panství v severozápadních Čechách patřila během války k těm privilegovanějším. Zejména díky postavení jejich majitele, vévody Julia Jindřicha, mohla alespoň částečně využít jeho ochrany. Ta úzce souvisela s jeho armádní kariérou. Během ní se vévoda stal věřitelem císaře a vzniklý dluh byl částečně splácen promíjením daní a kontribučních dávek. Mimo to vévoda získal četné kontakty mezi důstojníky nejrůznějších armád, takže v případě nutnosti mohl žádat ochranu svých statků i od nepřátelské strany a byl úspěšný.

Dále značnou část peněz použil vévoda k úpravě rezidencí v Ostrově a Toužimi, čímž dal vzniknout dvěma jedinečným areálům, jakých v době

^{55]} Otto PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století*, Praha 1957, s. 27. Srovnej Eduard MAUR, *Populační důsledky třicetileté války*, Historická demografie 12, 1987, s. 137–152.

třicetileté války nebylo mnoho. Zatímco Ostrov vešel ve známost díky fascinující zahradě, Toužim roku 1652 postihnul požár a nikdy již nebyla obnovena v takové míře, aby se opět stala místem, kde se odehrávaly důležité festivity, jako tomu bylo na konci 20. let 17. století.

Přestože sledovaná panství nebyla ušetřena odvádění kontribuce a daní, ložírování císařských i cizích vojsk a z toho plynoucích škod, nedosáhly tyto nikdy takové výše jako ve většině okolních míst, neboť do počátku největšího zatížení českých zemí, které přišlo ve druhé polovině války, se tato panství dokázala díky svému majiteli vyhýbat většině negativních jevů.

Proto obraz sasko-lauenburských majetků v berní ruce je oproti většině okolí mnohem příznivější. Naopak, leckteré statky, zejména menších majitelů z řad rytířstva, byly vévodou skupovány a přičleňovány k rozrůstajícímu se dominiu, což je trend, který pokračoval i v době poválečné agrární deprese a ukazuje na dobré podmínky, jež si dokázala udržet nejbohatší vrstva aristokracie, k níž se sasko-lauenburští vévodové řadili.

Podíl pustých a poničených domů v %		
Zdroj: berní rula		
město/panství	město	venkov
Andělská Hora	33,3	/
Bečov n. T.	4,4	5,7
Bochov	14,7	/
Brložec	/	7,2
Doupov	2,4	5,1
Hauenštejn	/	4,3
Horní Blatná	17,1	3,5
Horní Slavkov	32,1	/
Hroznětín	19,7	/
Chodov	54,1	/
Jáchymov	28,1	7,6
Kadaň	40,5	/
Karlovy Vary	1,3	1,9
Kláštepec n. O.	1,5	5,4
Loket	46	13,5
Manětín	20,4	26,2
Nejdek	13,9	7,1
Ostrov	11,5	6,7
Sokolov	3	0,4
Teplá	27,7	12,2
Toužim	3,3	7,6
Úterý	0	/
Žlutice	28,7	11,3

Saxe-Lauenburg domains during the Thirty Years' War

Summary

Short after Jule Henry of Saxe-Lauenburg bought his manors Toužim and Ostrov in 1620 s he started to adapt the towns and castles for representative and residential purposes. These became one of not many towns which experienced cultural and building conjuncture during the Thirty Years' War. In spite of it the turn of the war events is projected into the building expenses as well as the duke's life course as shown in the chart. While in the 1620 s the studied manors were not heavily burdened with taxes and contribution due to the duke's military enterprise, there was a turn during the 1630 s associated with enemy armies presence in Bohemia and suppression of privileges of the administrative district of Loketsko. Many regiments and headquarters staffs, imperial as well as hostile, took billets on the Saxe-Lauenburg manors. But, as these luxurious residences were attractive to noble commanders (including the archduke Leopold Wilhelm), the damage inside the towns was not so heavy as in the case of billets for common soldiers on the outskirts. Also the contacts of Jule Henry helped to protect his estates. One of the results of such extra relations was publication of several *salva guardias* by the Swedish queen Christina or by imperial officer Peter Melander. Such protective attitude to the towns caused a heavier burden for the surrounding villages but the result in this case was not so terrible as in the rest of the region. This fact is well documented by the land register *berní rula*. Seen in a comparative perspective throughout the northwest Bohemian region around Ostrov and Toužim, there was not so many empty and damaged houses on the Saxe-Lauenburg dominion as in the rest of the area. Thus the dominance aristocracy was confirmed and smaller estates of gentry owners were bought by rich and great estates owners.

